

виходить; що йдуть вони, в короткій редакції¹, в порядку хронологічним: спочатку постриженці Антонієві, далі Феодосієві, сучасники Никонові, нарешті, подвижники часів Святополкових, так що в сумі сі повісті охоплюють приблизно перше півстоліття існування монастиря.

От короткий їх зміст:

Агапіт, постриженець св. Антонія, ішов за його прикладом і, маючи силу уздоровляти хорих, укривав її, даючи хорим щось зі своєї страви, ніби лікарство, і тим робив їх здоровими; тим придбав славу «лічця» і накликав на себе зависть двірського лікаря кн. Всеволода, вірменина походженням, що особливо пишався своїм знанням угадувати смерть пацієнтів. Агапіт своєю чудотворчою силою знищив його репутацію, ударемнив його злі замисли на себе і привів його до того, що він покинув вірменську віру і постригся в Печерській монастирі, увірувавши в чудесну силу Агапіта.

Григорій чудотворець, постриженець св. Феодосія, пильною молитвою здобув незвичайну силу «на нечистиві духи», котрі старались йому докучити різними пакостями, насилаючи на нього злодіїв: Григорій зв'язував їх своїм словом, так що вони не могли зробити йому ніякої шкоди. Кінець кінцем, покаявшись, сі злодії віддалися роботі на печерську братію. Самому ж Григорієві довелось згиннути з рук людей кн. Ростислава Всеволодича: коли вони, здибавши св. Григорія в поході на половців, почали глумитися з нього, і він напрозорочив їм смерть у воді разом з князем, розгніваний Ростислав велів його за се утопити. Але сам дійсно утонув в ріці Стугні, тікаючи від половців,— епізод, увіковічений піснею, згаданою в «Слові о полку Ігоревім». Никита, пізніший єпископ новгородський, за часів ігумена Никона, ще буди в молодих літах, став просити благословення йти «в затвор». Ігумен не давав на те згоди, нагадуючи йому сумний приклад Ісакія, котрого біси спокусили в затворі, і велів працювати в монастирі. Але той не послухав і таки затворився, бажаючи кріпким подвигом доступити «дарів чудотворення». І тут дійсно біси підійшли його, удаючи ангелів. За їх порадою він залишив молитву і віддався виключно «чтенію і поученію», і то саме Старого Завіту, так що вивчив його напам'ять. Нового ж Завіту не читав і не хотів навіть чути про нього. З того братії стало ясно, що він «прельшенъ естъ отъ врага». Отже ігумен з визначнішими «богоносцями» вчинили над ним молитву і відігнали від нього бісів; з тим вилетіло з нього

¹ В редакції Касіяновій сей порядок дещо нарушений.

не тільки все, що він знав з Старого Завіту, а навіть читати він забув, ледве його навчили наново. Але за смиренне життя дійсно доступив дарів чудотворства.

Інший монах, Лаврентій, не діставши дозволу йти в затвор, перейшов з Печерського монастиря до іншого, там затворивсь, і нічого йому злого не сталося, навпаки, за «кріпке життя» дістав він «благодать исцелением». Але одного разу, як привели до нього біснுவатого, він таки не міг з нього вигнати біса і казав його відвести до Печерського монастиря. Біснуватий став тоді проситись, щоб його туди не вели і поіменно став називати тих печерських монахів, які можуть своїм словом проганяти бісів. Таких він називав тридцять, на загальне число тодішньої печерської братії 180, хоч ніколи не бував в Печерському монастирі і нікого з братії в дійсності не знав. Перше ще ніж привели його до Печерського монастиря, він виздоровів, і поіменно назвав перед ігуменом всіх 30 «святих отців», хоч ні одного не міг пізнати в лице.

Повісті про Івана Затворника і Мусія Угриня творять, властиво, одну окрему цілість, з передмовою і закінченням, як можна бачити з порівняння обох головних типів «Патерики». Іван багато терпів від «страсті» і, нарешті, знайшов рятунок, закопавшись по груди в землю і страшною гарячкою, яка палила його тіло, знищивши в собі «брань страстную». А знайшов повну свободу від сеї сексуальної похоті, аж коли помолився, за порадою божою, братові, похованому в сусідстві, що пострадав, не піддавшись спокусам «брани плотської». Сю історію він оповів одному братові, котрий тяжко терпів від неї, дав йому кістку з мощів того святого, і від неї зараз пропала у нього та «страсть». Святий той, як виявилось, був Мусій Угрин; про нього удалось розвідати, що він був брат улюбленого отрока св. Бориса, вбитого разом з ним на Льті. Він утік до Борисової сестри Предслави і разом з нею потім пішов «в Ляхи», коли забрав з Києва Предславу Болеслав (Хоробрий). В Польщі йому прийшлося багато витерпіти від пристрасті якоїсь значної ляхки, що полюбила молодого бранця і хотіла одружитися з ним. Але він не хотів женитись, взявши собі на серце євангельські слова, що жонатий годить жінці, а не жонатий Господеві, і прийняв постриг від якогось перехожого «монаха», що йшов з Святої Гори. За се витерпів різні муки, нарешті кастрацію. Але Бог покарав про се Лядську землю великою усобицею, в котрій згинула і ся ляхка. Каліка ж Мусій вернувся до Києва і скінчив життя в Печерському монастирі, за свій подвиг діставши силу вбити страсть в тих, що терпіли від неї.

Історія Прохора Лебедника належить до найбільш історично закрашених і zarazом — літературно оброблених. Подвиги його датуються дуже докладно, часами Святополка — останнім десятиліттям XI і першим XII в. Наслідком тодішніх усобиць і половецьких нападів був «голод кріпкий і бідність велика в Руській землі». Прохор, приходень з Смоленської землі, що прийшов тоді до Печерського монастиря і в нім постригся, як мешканець північних, бідних збіжжям країв, сам годувався хлібом з лободи, вмів його дуже добре робити, і тепер, під час голоду, став ним годувати голодних. Тим, що діставали з його рук, хліб з лободи був солодкий як мід; тим же, що пробували брати у нього потайки, він був гіркий, як полинь, так що його не можна було їсти. Ігумен і братія з того переконалися про особливу святість Прохора. Слідом, під час волинської війни, що розпочалась по осліпленні Василька, коли перервався довіз солі з Галицької й Перемиської землі до Києва, Прохор став роздавати людям сіль. Робив її чудесно з попелу, який збирав в монастирі. Се викликало невдоволення серед київських негоціантів, які мали засоби солі і підняли були на неї ціну, а тепер ніхто у них не хотів брати («перше рахували дорого, по дві головажні за куну, а тепер і по десять не хотіли у них брати»). Вони підняли на Прохора Святополка, і той велів заграбити у нього запаси солі. Але коли її привезли до князя, побачили, що то попіл. Тоді викинули його. Прохор велів людям забирати собі — і попіл знов став сіллю. Святополк, довідавшись про попередні чуда його з лободою і тепер нові — з сіллю, набрав особливого поважання до св. Прохора і всієї печерської братії і взагалі поправився через те в своїх учинках і правлінні.

Син Святополка Мстислав виступає в історії Федора і Василя, найдовшій з усіх, але через се може трохи й розвалкованій. Чорноризець Василь, що жив в печері так званій Варязькій, раптом став тужити за своїм майном, що він роздав, ідучи до монастиря. Інший монах відвів його від таких малодушних гадок, але коли сього Василя було послано з монастиря «на орудія», на довший час, чорт, взявши на себе його образ, знову почав спокушати Федора. Він вказав йому, де копати в печері, і той викопав там силу золота і срібла і за порадою чорта збирався утекти з монастиря з тими скарбами. Але на те наспів дійсний Василь; він хоч не без труда, все-таки виявив чортівську прелесть і вирвав брата з її власті. Федір закопав назад свої скарби і, залишивши гадки про багатство, віддався праці для монастиря. Диявол пробував йому робити різні пакості, але без успіху. Тоді, взявши на себе знов образ Василя, він

обмовив перед княжими боярами, що Федір ховає скарби і збирається з ними тікати. Це донеслось до Мстислава Святополчича, і той спочатку по доброму просив тих ченців, щоб вони видали йому сі скарби, а коли ті казали, що скарбів не мають, велів взяти на муки і сам з власної руки, «щюмень бувъ отъ вина», застрелив Василя. Скоро потім Мстислав сам був застрелений стрілою в волинській війні (по літопису 1099 р.) і, вмираючи, признав, що се на нього впала кара за смерть Василя.

Остання повість — про хорого Пимина — припадає на останнє десятиліття XI і перше десятиліття XII в. Пимин був від уродження хорий і мрією його було стати монахом; але батьки його на те не приставали, сподіваючись, що він ще виздоровіє. Тому він просив у Бога собі хвороби — і постриження, і по молитві його одної ночі його справді пострижено: ангели в образі «світлих скопців» (євнухів) постригли його, убрали його в чернечу одіж, а острижене волосся його опинилось в замкненій Печерській церкві св. Феодосія. Заразом Пимині було проречено, що він буде хорий все життя і виздоровіє тільки перед самою смертю. Через свою **хворобу** він викликав обридження у монахів і не раз залишавсь по кілька днів без нагляду, страви і пиття. Двадцять літ провів так в монастирі і зносив се радісно. Уздоровивши одного хорого монаха з тим, щоб той йому служив, він відкрив йому се, що його страждання в сім житті приготують йому радість по смерті. Перед смертю він справді виздоровів, обійшов монастир і попрощався з усіма, провіщаючи свою смерть. Вибрав собі місце на могилу, оповів, яка доля по смерті спіткала інших монахів, похованих в сусідстві, і дійсно те, що він оповів про їх останки, цілком потвердилось, коли їх відкопано.

Нарешті, повість про Марка гробокопателя, що міститься перед повістю про Федора і Василя, наводжу в цілості (в перекладі), щоб дати поняття про літературну форму сих оповідань:

«Про преподобного Марка печерника і Теофіла черця.

Преподобний Марко життя мав в печері і багато місця викопав у печері своїми руками, на своїх плечах виносячи землю, і був всі дні і всі ночі в роботі на діло боже. Викопав багато місця і на ховання братії, і за те не брав нічого, а як хто сам давав йому, то він приймав, але роздавав убогим. При нім св. Феодосія перенесено з печери до великої церкви.

Одного разу, копаючи своїм звичаєм, він утрудивсь і знеміг і залишив місце узьке і не розширене. Одному ж з братії трапилось, захорувавши, умерти, і не було місця іншого, крім того тісного. Принесений був мертвий до печери і ледве його вложили через тісноту. Було на Марка від братії нарікання, бо не могли мерлеця опрятати, ні масла на нього вилити, тому що було місце вузьке. Печерник же, смиренно

всім поклоняючись, говорив: "Простіть мене, отці, через неміч не докінчив!" Вони ж ще більше сварили на нього. Марко ж сказав мертвому: "Тому що місце се тісне, ти сам, брате, посилуйся, візьми масло і полий на себе!" Мертвий же протягнув руку, трохи піднісся, взявши масло, полив на себе навхрест — на груди і на лице, сосуд віддав, а сам перед усіма опрятався і, лігши, заснув. І від сього чуда взяв усіх страх і трепет, що таке сталося.

Потім інший брат, довго болівши, вмер. Один його приятель обтер його губкою і пішов до печери, хоча бачити місце, де має бути положе тіло дорогого йому, і спитав блаженного. Преподобний же Марко одказав йому: "Брате, піди й скажи братові: "Підожди до завтрашнього, аж викопають місце, і тоді одійдеш на спокій тамтого життя". А той брат, що прийшов, говорив йому: "Отче Марко, я вже й губкою обтер його тіло! вже мертве, то кому ж велиш мені казати?" Сей же Марко таки каже: "Бачиш, що се місце недокінчене, велью тобі, йди, скажи помершому: "Говорить тобі грішний Марко: "Брате, побудь ще сей день і завтра одійдеш до Господа нашого, до котрого прагнеш, аж приготвую місце тебе положити і пришлю до тебе!"

Той брат, що прийшов до преподобного, прийшов до монастиря і застав всю братію, як вона творила обичну відправу над мерцем. Ставши коло мертвого, сказав: "Говорить тобі Марко, що місце не готове, брате! підожди ще до завтра!" Здивувались тому слову, але як брат сказав се перед усіма, мертвий зараз відкрив очі і душа його вернула до нього. Пробув так той день і ту ніч, маючи відкриті очі й не можучи ні до кого говорити.

Другого ж дня той брат, що раніше приходив, пішов до печери, хоча б знати, чи вже місце готове. Блаженний же сказав йому: "Іди й скажи помершому: "Говорить тобі Марко: "лиши се життя тимчасове і перейди до вічного, бо вже місце готове прийняти тіло, віддай отже Богові дух твій, а тіло твоє най буде положе з святими отцями тут в печері" Брат, прийшовши, сказав се все ожившому, і той зараз закрив очі і віддав дух життя перед усіма, що прийшли його відвідати. І так був з честю положений в сказаному місці в печері. І сьому чудові всі здивувались, як то по слову блаженного ожив мертвий і за повелінням його преставився.

Знов же, були два духовні брати в тім же монастирі Печерськім, сердечною любов'ю зв'язані від молодості, маючи одну думку і одну волю. Вони упросили блаженного Марка, щоб їм зробив спільне місце і там аби були вони положені, як Господь поведить. По довгім часі, Теофіл, старший брат, пішов десь в справі, молодший же брат розхорівся, одійшов і положений був на приготованім місці. По кількох днях прийшов Теофіл і, довідавшись про брата, пішов до печери, хоча бачити помершого, де і на яким місці положений він. Побачивши, що його положе на вищій місці, гнівався і багато відказував на Марка, казав: "Нащо положив його тут, я старший від нього, а ти положив його на моім місці". Печерник, чоловік смиренний, кланявся і говорив: "Прости мені, брате, прогрішивсь я перед тобою" і рече: "Брате, встань і дай місце непомершому братові, а сам ляж на нижчій місці". І тут зараз, за словом преподобного, встав мертвий і ліг на нижчій місці, перед усіма, що поприходили. Було бачити се чудо страшне і жаху повне.

Тоді брат сварливий, що нарікав на блаженного за те, що положив брата, припав до ніг Марка і сказав: "Отче Марко, согрішив я, порушивши брата з місця; прошу тебе, повели йому, аби знову ліг на своїм місці!" Але блаженний рече йому: "Господь усунув ворожнечу між нами, а зробив се задля твого нарікання, аби ти не заховав злоби на мене, ворогуючи до віку. І тіло бездушне виявляє правдиву лю-

бов до тебе, подаючи тобі навіть по смерті старшинство. Хотів я, щоб ти не вийшов звідси і одержав своє старшинство, і зараз би тебе тут положено. Але що ти не готов на ісход, то піди подбай про свою душу, і по недовгих днях принесуть тебе сюди. А мертвих підіймати діло Боже, я ж грішний чоловік. Сей же мерлець, боячись твого роздражання і нарікань твоїх мені, не стерпівши, лишив тобі половину місця. Бог його може підняти, а я не можу сказати помершому: встань і ляж знову на нижчій місці! Накажи йому ти й скажи — може, послухає тебе так, як тепер!"

Почувши се, Теофіл дуже зажурився страшними Марковими словами, думав, що зараз тут упаде і умре; не знав, чи й до монастиря дійде. І як прийшов до келії, взяв його неутішний плач. Роздав усе своє до сорочки, лишив собі тільки одну свитину та ще манатью, і ждав свого смертного часу. І ніхто не міг його потішити в гіркій плачу, ні понудити його з'їсти солодкої страви. День наставав — він говорив: "Не знати, чи дотягну до вечера"; наставала ніч, говорив, плачучись: "Що мені робити, чи дотягну до світу? Багато людей, вставши, не дотягли до вечера і, лігши на ложі своїм, з ложа свого не встали. Що ж уже мені, мавши попередження від блаженного, що скоро мені скінчитися!" І молився Богові, щоб дав йому час покаятись.

Так творив усі дні — голодував, плакав і молився, кожного часу сподіваючись розлучення з тілом, і так своє тіло витопчив, що всі кости можна було похувати. Котрі хотіли його потішити, на більше ридання подвигали. Од великого плачу стратив очі і так прожив всі дні свого життя в великій повздержності, догоджаючи Богові добрим життям.

Преподобний же Марко, порозумівши час свого відходу до Господа, покликав Теофіла і сказав йому: "Брате Теофіле, прости мені, що я тебе зажурих на многі літа. Я відходжу світу сього, молись за мене, а я, коли доступно дерзновення, не забуду тебе, аби Господь сподобив нас видітись там і бути разом з отцем Антонієм і Феодосієм". Теофіл же з плачем відповів йому тими словами: "Отче Марко, пощо мене лишаєш? Або візьми з собою, або дай мені видіти!" А Марко рече: "Брате, не тужи! Бо ти задля Бога осліп очима тілесними, а прозрів духовними, щоб розуміти його. Я був, брате, причиною, що ти осліп: сказав тобі смерть, хочючи на користь зробити душі твоєї і до смирення твій високий розум привести, бо серця смиренного і сокрушеного Бог не відкине". Теофіл же рече йому: "Певно, отче, за гріхи мої я впав би перед тобою й умер у печері, як ти мертвого підняв, але Господь, для святих своїх, дав мені життя, чекаючи мого покаєння. Тепер же я прошу у тебе сього, аби мені з тобою одійти до Господа, або дай мені видіти". Марко рік: "Не треба тобі видіти коротко світу сього, проси у Господа, щоб там побачити славу його; і смерті не бажай — прийде, коли й не схочеш. Але от тобі буде знак твого відходу: за три дні перед твоїм представленням прозриш ти, і так до Господа відійдеш, і там побачиш світ нескінченний і славу несказанну!" І се сказавши, преставивсь.

Теофіл же, ще більшого ридання набравши від страти очей, проливав сльози потоком. Все більше вони у нього множились, і як бравсь до молитви, приходили йому сльози. Поставив посуд і над ним плакав. І наповнив його слізьми за багато літ — все чекав справдження, що прорік преподобний. І коли порозумів, що вже йому кінець в Бозі і пильно моливсь Богові, аби сльози його були приємні перед ним, хтось гарний став перед ним і сказав йому: "Що хвалицись марними слізьми?" І підняв посуд більший від того, переповнений пахошами, як благовогне миро, — "Се, — рече, — ті твої сльози, котрі на молитві Богу ти пролив до серця, котрі рукою, хусткою або одежею обтер або

на землю 'поспадали з очей твоїх. Я їх всі зібрав до сього сосуду і сховав, за повелінням творця нашого. А тепер посланий я подати собі радість, но ти весело одійдеш до нього, бо він рік: "Блаженні плачущі, бо потішаться!" Се він рік, і невидно його стало.

Блаженний же, покликавши ігумена, сказав йому, як явивсь йому ангел і що говорив, і два сосуди йому показав: один повний сліз, а другий скорше як аромат благовонний. Велів вилити то на тіло своє, а сам на третій день преставивсь.

Достойно положили його в печері коло Марка печерника, помастивши з того сосуда ангелового, так що вся печера наповнилась пахощами. Вилили і сосуд з слізьми, або сіявши слізьми, зжав снопи свої. Рече бо: плакались, кидаючи насіння своє, — вони в Христі потішені будуть. — тому слава з Отцем і Св. Духом нині і завсіди і во віки віків! Амінь!»

В передмові до сеї повісті, що читається в рукописах ширшої редакції, автор підчеркує, що він ніколи не бував ні в Єрусалимі, ні на Синаю, «аби щось приложити до повісті, як то звичайно роблять хитрословці, тим прикрашаючись», інакше сказавши, не старався прикрасити своїх повістей оповіданнями єрусалимського і синайського патерика, а виключно, мовляв, тримався усної печерської традиції, переданої йому Симоном. Абрамович, що переводив аналіз сих повістей, дійсно не знаходить в сім циклі слідів запозичення з патериків, тільки в однім місці процитований царгородський випадок вказує на «Пролог», а в іншій цитується Іванова «Ліствиця». В Симоновій серії натомість се користання з різних родів патериків виступає ясніше — їх автор покликуються на «отечник» та «патерик» (Абрамович вказує для першої цитати відповідне місце в *Vitae Patrum*, для другої — «Синайським Патерику»), і в різних інших місцях робляться натяки на оповідання патериків.

Але треба запримітити, що дослідники дотепер шукали бук в а л ь н и х текстуальних запозичень, тим часом на сім справа не кінчиться: далеко ширше і навіть інтересніше питання — се запозичення чи паралелізм мотивів в християнської і взагалі релігійної легенди, що могли прийматись не тільки книжною дорогою, але й усною передачею, присвоєнням різних мандрівних аскетичних і фантастичних, чудесних мотивів, не тільки християнських, а так само і браманських, буддійських, юдаїстичних і всяких інших. З сього боку зміст наших агіографічних писань, і спеціально «Патерика», не студійовано зовсім; на перешкоді тому стояла і цензура, і церковні впливи, а тим часом се робота для історії легенди у нас необхідна і дуже цікава.

З світських джерел Полікарпові повісті відкликуються до літопису і до житія Антонія¹. На підставі сих відкликів

¹ «В житті же святаго Антонія вся життя ихъ вписана суть, аще и въкратиъ речена». — «Патерик» під р. Абрамовича, с. 96.

різні дослідники пробували викомбінувати, що то були за пам'ятки. Останніми часами багато тим займався Шахматов, котрого дотепні і сміливі здогади знайшли чимало прихильників, які старались їх розвинути далі¹. Я не буду займатись тут розбором сих гіпотез, які, на мій погляд, ще досить далекі від розв'язання справи. Піднесу тільки, що всі, цитовані Полікарповою, а ще більше — Симоновою серією повістей, джерела доволі ясно вказують на те, що протягом двох століть, які лежать між організацією Печерського монастиря і татарщиною, печерські легенди багато оброблялись і перероблялись, так само як і в дальших століттях, і та редакція, котру вони одержали десь перед татарським погромом, була тільки одною стадією в сій літературній роботі. Вона починалась, очевидно, від коротких реєстрів подвижників, з короткою характеристикою, або характеристичним прізвищем при кожному: епітетом, який мав на меті індивідуалізувати і відрізнити його від інших одноіменних («сйй убо Никонъ Сухой зоветься в поминаньи вашемъ: истекъ кровию, изгни отъ ранъ и исхну», пишеться в Симоновій повісті). Дальшим ступенем служили короткі записки чудесних випадків, казусів, зв'язаних з тим або іншим святим, так, як бачимо в розділі про св. Купшу і Пимина². В житії Антонія, по словам ширшої редак-

¹ Келтуяла, прийнявши гіпотезу Шахматова про життя Антонія і дану ним реконструкцію, так формулює свої висновки: «Коли печерська братія піднесла питання про канонізацію Феодосія, митрополит, щоб уонти сю справу, доручив комусь, з печерських же монахів, написати жите Антонія відповідно його інструкціям: воно мало вивести початки Печерського монастиря і взагалі руського чернецтва безпосередньо з грецького джерела, з Атосу, через Антонія і можливо зменшити заслуги Феодосія. Сим способом питання про канонізацію Феодосія було зняте з порядку дня і взагалі на якийсь час удалось обійтись без усвячення печерських святих».

² «Волею же премъню блаженнаго и священномученика тогоже монастиря черница Купшу, его же вси свѣдають, како бѣсы прогна, и Вятчъ крести, и дождь сведе, и єзеро исуши, и многа чюдеса створи, и по мнєнихъ мукахъ усъченъ бысть съ своимъ ученикомъ».

С нима же и Пуминъ блаженный постникъ въ единъ день скончаша, провѣдъвъ свой отходъ преже двою лѣту, и многа ина пророчествовъ, недужная исцѣли, посреди церкви громогласно рекъ: «вратъ нашъ Куша прогнву свѣту уоень бысть», и тако рекъ, преставися въ единъ день же и часть со тѣми святыми».

Дальшу стадію розвою такої записі ілюструють оповідання про Спиридона Проскурника:

«Блаженный Спиридонъ проскурамъ печейъ бысть, повелѣниємъ ггумена нашего Пумина постника, и с нимъ Никодимъ — си два единомно и единоправно добръ послуживша в пекленци за 30 лѣтъ, честно непорочно дѣло свершивша. Съ уоо селяннинъ из [села, а не от] рада в чернецство прииде. И извыче псалтирь изусть, и в пекленцю